

Gudor K. Botond*
Gyulafehérvár

A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai

A kora újkori iskolatörténetet vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül Kelet-Közép-Európa oktatásának abbeli igyekezete, hogy intézményeinek alapítását, fenntartását és működtetését a protestantizmus nemzetközi kapcsolatainak felhasználásával szerette volna megerősíteni. Azon túl, hogy nemes szándék áll a protestáns oktatás önfenntartó fejlődést kívánó szándékában, két olyan hatás erősítette iskoláink nemzetközi kapcsolatainak kiépítését, amelynek értékelése és jelenléte nélkül nehezen látható át az oktatáspolitikai tradicionális erdélyi összetettsége. Erdélyben az oktatás fejlesztése mindig is társadalompolitikai szükség-szerűségnek számított. Emiatt ez a politikum, de az egyház számára is folytonos kihívást jelentett. Az oktatást is érintő külkapcsolatok alá voltak rendelve a társadalompolitikának. Ennek kifejezését leginkább Bethlen Gábor peregrináció- és oktatáspolitikája jelezte, amelynek folytán uralkodásának végén bizonyára túlzó, de értékelő módon a történetírás jelezte: *„Erdély szurdokai rakva vannak tudós emberekkel.”* Ez az igyekezet azonban nem volt előzmény nélküli.

* Gudor Kund Botond (Balázsfalva, 1971) tanulmányait Búzásbocsárdon, Balázsfalván, Nagyszebenben, Kolozsváron és Szegeden végezte. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben lelkipásztori, majd a Babeş–Bolyai történelem fakultásán történészi diplomát szerzett. Posztgraduális tanulmányait Amszterdamban (Hollandia) és Romániában végezte: 1999 MA-, 2005 Mth-, majd 2006-ban PhD-fokozatokat szerzett. 4 könyv szerzője, többnek szerkesztője. Tanulmányai hazai és külföldi lapokban jelentek meg. Érdeklődési köre a magyar és európai történetírás és egyháztörténet-írás 16–18. századi története. Kutatásaiban a protestáns intézményfejlődést, az erdélyi és európai vallási tolerancia kialakulásának kérdéskörét, a református egyházi adminisztráció kialakulását, 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi polgárháborús szakaszát, iskola és könyvtörténetet, Bod Péter történetírását, valamint román–magyar felekezeti kapcsolatok kutatja. A Gyulafehérvári Református Egyházközség lelkésze és a Nagyenyedi Ref. Egyházmegye esperese.

A nagyenyedi oktatás peregrinációs előzményei: Gyulafehérvár (1571–1662), Párizs, Heidelberg, Herborn és Anglia

János Zsigmond elrendelte, hogy Gyulafehérváron egy felsőoktatási intézményt létesítsenek, amelyet az 1571-ben a létező protestáns iskola akadémiai rangú fejlesztésében látta.¹ 1567-ben Giorgio Biandratát (1516–1588) bízta meg oktatók meghívásával. Előbb a bázeli Caelius Secundo Curio (1503–1569) meghívásával, majd 1569-ben a párizsi hugenotta tudós, Pierre de la Ramée-vel (1515–1572) próbálkoztak, azonban az unitarizmus erdélyi előretörése miatt a meghívottak az ajánlatot visszautasították.² A nemesi-egyházi értelmiség közép-rétegének kiépítését a Bethlen Gábor-i oktatáspolitikai tudatosan szerette volna *domidoctus* státusából külföldön iskolázott értelmiséggé és ezzel kormányzati faktorrá tenni. Ehhez már nemcsak pozitív külföldi példák kellettek, hanem élő és a cél érdekében felhasználható külföldi kapcsolatok is. Az ellentétek, konfliktusok és kölcsönhatások fényében alakuló erdélyi oktatáspolitikai kissé paradox módon *more jesuitarum* szerette volna megvalósítani mindazt, amit Európa jeles protestáns egyetemei: Wittenbergtől, Bázelig, Leidentől Oxfordig az adott történelmi időben nyújtani tudtak. A megvalósítandó cél érdekében meghívandó külföldi tanároknak egy másik elvárásnak is meg kellett felelniük. A kollégiumnál magasabb fokú tanintézmény, akadémia kiépítésének igényét, elvárását fogalmazta meg velük szemben a fejedelem.³ Másrészt a reformáció földrajzából adódó tényező jelentette Erdély számára azt a kötelező oktatási mobilitást, amelyet az itteni protestantizmus perem-perifériális, azaz határ jellege és az ebből következő missziós töltet kölcsönözött neki. A bizánci világ kihívása, a protestantizmus kulturalizáló tényezőként való fellépése és az újjászülető katolicizmus veszélyesnek tekintett virilitása a művelt Nyugat számára oktatási frontterületté, akadémiai gyűjtőzónává tette Erdélyt. Az oktatás fejlődése lehetőség volt Erdély számára kitörésre a reformáció keleti frontvonalának anonimitásából.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium történetében emiatt rendkívül fontos az alapítás évét követő gyulafehérvári korszakban (1622–1668) a fejedelmi külpoliti-

¹ Pápai Páriz Ferenc: *A Gyulafehérvár-nagyenyedi Kollégium alapítása*. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2017, 9., 112.

² Vita Zsigmond: *Az enyedi kohó*, Budapest 1986, 34. P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvári nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed 1868, 70.

³ Rác Emese: Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetéről. In: Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 115.

kába ágyazható iskolafejlesztő törekvések ismerete. Bethlen Gábor (1613–1629) nemzetközi kapcsolatrendszerét az oktatás fejlesztésének céljából, a nagy professzor egyeniségekkel való levelezés és ennek segítségével megvalósítható peregrinációs hagyomány további éltetése szolgálatába helyezte. A reformáció célkitűzésének szempontjából ez a kapcsolat jelentette annak a protestáns oktatási vérkeringésnek európai működtetését, amelynek következtében a peremvidékek protestantizmusa a török uralom és az ellenreformáció nyomásával szemben rugalmas és fejlődő maradhatott. Nem kétséges, hogy a nemzetközi kapcsolatok nyújtotta kora újkori „egyetemi akkreditálás” eredményeként volt pótolható a kollégium tanári kara, és ugyanez termelte ki az erdélyi református hierarchia (esperesek, püspökök, funkcionáriusok) színe-javát.⁴ Megjegyzendő, hogy a külföldön való képzés kiszámíthatósága, normatív rendszerben való kezelése egyelőre nem valósulhatott meg. A sikeres külföldi tanulás függött a támogatóktól utazásra összegyűjtött pénztől (viaticum) és az instabil politikai helyzetől, ami viszonylagossá tette a peregrinusokat fogadó központok erdélyiekhez való egyértelmű hozzáállását. Volt, aki peregrinációja alatt 7-8 egyetemi központot keresett fel, és hosszú ideig majdnem életvitelszerűen külföldön tartózkodott. A külföldi iskolázás kiszámíthatatlanságát a tanuláshoz kellő időben előteremtett pénzügyi alap és az egyetemek-tanárok hírneve ellensúlyozta. Az oktatási kapcsolatok lényeges elemét jelentették a személyes ismeretség, ajánlás folytán elnyert akadémiai befogadás és a levelezés által igazolt tanulmányi eredmények.

A peregrináció mellett az erdélyi egyetemalapítás égető szükségként jelent meg az erdélyi arisztokrácia levelezésében. Pálóczi Horváth János, a peregrinus Bethlen Péter útitársa levelet küldött Erdélybe, amelyben Oxford és Cambridge kollégiumairól áradozott: *hazánk bárcsak egyetlenegy is birtokolna ezekből a kollégiumokból!* Levelét Bethlen Gábor öccsének, Istvánnak írta. A fiatal gróf útitársa nem rejtette véka alá, hogy célja a fejedelmi oktatáspolitikáé befolyásolása volt. Célját követve a levél további részében hosszasan fejtegeti, milyen hasznos Anglia számára, hogy a király és a rendek költségén 8000 diák nevelkedik ezen a két egyetemen, hiszen belőlük lesz az *egyházi és politikai élet vezetésének terhére* viselő réteg.⁵ Kijelenthetjük tehát, hogy az új protestáns adminisztráció külföldi okta-

⁴ Sárosi Gábor: „Tanulásoknak okáért” Bethlen Gábor elitképző programjáról. In: *Korunk* (2013/3), 21–26.

⁵ Pálóczi Horváth János levele Bethlen Istvánnak (Párizs, 1628. ápr. 13.) Binder Pál: *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*. (Téka) Bukarest 1976, 88. (Kiss Magda fordítása.)

tás segítségével való kiépítésének-képzésének a vágya nemcsak a fejedelem politikai célkitűzései közé tartozott, hanem maga a nemesség is motorja volt ennek a vállalkozásnak.

A nagyenyedi kollégium gyulafehérvári szakaszában az oktatás nemzetközi kapcsolatainak szempontjából, a kollégium két fontos célkitűzését valósíthatta meg. Először David Pareus (1548–1622) és Bethlen kapcsolata által a peregrináció hagyományát emelte európai protestáns iskolapolitikai szintre.⁶ Jelentette ez egyben a németországi kálvinizmus fellegvárával Heidelberggel való kapcsolat elmélyítését a wittenbergi lutheránus ortodoxia erdélyieket érintő tiltása (1592) miatt.⁷ A heidelbergi oktatási rendszer neveltjei közül csupán két személyt, Gelei Katona István (1589–1649) püspököt és Bojti Veres Gáspár (1595–1640) fejedelmi titkárt említenénk meg. A már felvázolt peregrinációs politikát maga Bethlen Gábor is megfogalmazta Bojti Veres Gáspárnak írt levelében: *Amikor hazatérendesz, úgy az egyházi, mint a polgári dolgokban is, s a közügyek igazgatásában segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk, hazánk érdekében.*⁸ A heidelbergi peregrinációról elmondható, hogy egyszerre művelődési lehetőség és a politikai élettér szélesítését jelentette a fejedelemség számára. A Heidelbergből hazatérő peregrinus lelkészek működésének legjelentősebb eredménye az, hogy siettették a református egyház szervezetének beillesztését a rendi társadalom keretei közé. A vallásszabadság és az egyházkormányzás törvényeinek letéteményesei voltak, szabályok, amelyek Erdély életét hosszú távon meghatározták.⁹ A modern törté-

⁶ Matthias Asche: „Bildungsbeziehungen zwischen Ungarn, Siebenbürgen, und den deutschen Universitäten im 16. und frühen 17. Jahrhundert”. In: Wilhelm Kühlmann-Anton Schindling (szerk.) *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004, 45–46. Vö. Heltai János: David Pareus magyar kapcsolatai. In: *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, kiadja Herner János, Szeged 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 13–76.

⁷ Heidelberg erdélyi magyar diákjainak adatait feldolgozta Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged 1992, és Herepei János: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez (I–III.)*, Budapest–Szeged 1965, 172. ill. Heltai János: *i. m.* 20., 199. Vö. Szabó András: A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású forrásai (1560–1622). In: Jankovics József (főszerkesztő), *„Nem sülyed el az emberiség”, Album Amicorum Szörényi László LX születésnapjára*, Budapest 2007, 1413–1421.

⁸ Váró Ferenc: *Bethlen Gábor nemesítő iskolája*, Erdélyi Múzeum, 5. füzet, XX. kötet, Kolozsvár 1903, 17.

⁹ Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621. In: *Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, Budapest–Szeged 1993, 544.

netírás a gyulafehérvári kollégium és a peregrináció közös eredményének látja a magyar identitástudat kialakulásának előtörténetét.¹⁰

A németországi helyzet naprakész erdélyi ismeretét jelezte az a visszautasíthatatlan oktatási ajánlat, amelynek során Alsted, majd Piscator, Bisterfeld és Opitz jól megfizetett¹¹ állást vállalhatott Gyulafehérváron, miután a 30 éves háború elpusztította a heidelbergi és herborni egyetemeket. Amennyiben a peregrinációt az oktatási külkapcsolatok egyik jelentős mozzanatának tekintjük, akkor a német professzorok rövid, de tartalmas erdélyi működésében a helyi tudományosság presztízsnövekedésének eszközét kell látnunk. Martin Opitz (1597–1639) 1622 nyarán érkezett Erdélybe, Fridrich Paulival és Jakob Kopischsal együtt. Őket követte a zürichi Johann Schwartzbach, aki 1625-ig a kollégium görögtanára volt.¹² Opitz archeológia-, klasszika-filológia-, történelem- és filozófia-előadásokat tartott, de csak egy évet tartózkodott a számára idegen környezetben. Johann Heinrich Alsted, Philipp Ludwig Piscator és Johann Heinrich Bisterfeld Szenci Molnár Albert ajánlásával érkeztek Herbornból Gyulafehérvárra.¹³ 1630-ban készült el az iskola első tanterve, amely azonban a peregrináció hagyományát nem tudta leállítani.

Basire Izsák (1607–1676) menekült anglikán lelkészként került a szigetországból Erdélybe. II. Rákóczi György fejedelem jelentős anyagi támogatás mellett bízta meg 1654-vel kezdődően a gyulafehérvári teológiai professzori tisztség viselésével. Tanári tevékenységének történetírói megítélése többnyire negatív, de ennek ellenére iskolapolitikai és a Bethlen kollégium oktatásában betöltött szerepe, jelentős mérföldköve az erdélyi oktatás történetének.¹⁴ Az európai posztramizmus a herborniak jelenléte által jelentős hatást gyakorolt az Apáczai által képviselt erdélyi enciklopédizmusra is. Isaac Basire, az 1655-ben elhalálozott Bisterfeld helyébe lett Erdélybe meghívva. I. Károly angol király hűségese pártolójaként, annak lefejezése

¹⁰ Marácz László: The roots of modern Hungarian nationalism Lotte Jensen (szerk.): *The Roots of Nationalism National Identity Formation in Early Modern Europe 1600–1815*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2016, 240–241.

¹¹ 1200 birodalmi tallér volt a fizetésük, Alstedé 500 tallér, azaz 900 forint, Opitzé és Bisterfeldé 350 tallér, azaz fejenként 630 tallér volt. Ez ötszörösen meghaladta az otthoni oktatók jövedelmét. Lásd Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 10. vö. Rácz Emese: *i. m.* 116–117.

¹² Szentpéteri Márton: *Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Universitas, Budapest 2008, 100.

¹³ Turóczi Trostler József: Szenci Molnár Albert Heidelbergben. In: *Filológiai Közöny*, I., Budapest 1955, 17.

¹⁴ Koltay Klára: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig. In: Bitskey István (szerk.): *Tanulmányok a 16–17. századi magyar irodalomról*. Debrecen 1991, 18.

után menekülnie kellett Angliából. Konstantinápolyi tartózkodása során amiatt hívta meg II. Rákóczi György, mert: *jól ismerte többek között az egyházatyákat, valamint sok nyugati és keleti nyelvet, kiválóan ismerte főként a görögöt (annak ő és újkori változatát), tudott héberül, arabul, olaszul, franciául és más nyelveken*¹⁵. Nem véletlen talán, hogy Bethlen Miklós kancellár (1642–1716) ezzel ellentétes véleményt fejtett ki.¹⁶ Basire által a leideni egyetem és az angolszász világ oktatása gyulafehérvári emberközelségbe került úgy, hogy közben a puritanizmusellenes hangulat fő szószólójának számított a fejedelmi udvarban.¹⁷ Tanári erényei között tudható, hogy tevékenysége alatt az iskolai tanrendeket alakította.¹⁸ *Schema* című tanmenete beszoztotta és rendszerezte a leadandó tananyagot. Oktatáspedagógiai elképzeléseit a marosvásárhelyi zsinaton (1656) is érvényesíteni próbálta.¹⁹

Bethlen Gábor oktatáspolitikájának külföldi kapcsolatrendszere az erdélyi, nevezetesen a gyulafehérvári intézményalapítás és intézmény megerősítése jegyében zajlott. Nemzetközi oktatási kapcsolatokat ennek a célnak rendelte alá, az új lehetőségeket pedig a hatásosabb intézményműködtetés reményében kapcsolta hozzá a meglévőkhöz. Az oktatásban jeleskedő akadémiai személyiségek moderálása, az európai reformáció központjainak tanításához való erdélyi igazodást is jelenti. Ez egyben fokmérője annak az erdélyi érzékenységnek is, amellyel az európai református pedagógia legújabb vívmányaihoz viszonyult.

A nagyenyedi korszak nemzetközi kapcsolatai (1662–1754): versenyben a nyugati ösztöndíjak megszerzéséért

Eltérő politikai előjelek között zajlott a Bethlen-kollégium második, nagyenyedi korszakának (1662-vel kezdődően) nemzetközi kapcsolatrendszere. Apafi Mihály próbálkozása, hogy az erdélyi iskolarendszert megerősítse, Bethlen Gábor fejedelem lehetőségeihez képest sokkal szerényebb körülmények között zajlott.

A 18. század eleje mind Erdély, mind a nagyenyedi kollégium számára a megpróbáltatások korát jelentette.²⁰ A református egyházhoz hasonlóan a kollé-

¹⁵ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 11. vö. Rácz Emese: *i. m.* 117–118.

¹⁶ Bethlen Miklós: *Önéletírása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1955, 158–159.

¹⁷ Petrőczy Éva: Az „igazi” Basirius Izsák levelezése alapján. In: *Studia Caroliensia* 10 (2009/4), 61–69.

¹⁸ RMK II:799, RMK I. 876.

¹⁹ Kropf Lajos: *Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsinata történetéhez*. Erdélyi Múzeum 1910, 210–213.

²⁰ P. Szatmáry Károly: *i. m.* 140–146.

gium az oktatás belügyeibe és a gazdasági érdekeibe beleszólni kívánó Habsburg-hatalom árnyékában élt.²¹ Ennek ellenére az enyedi oktatás prosperáló, virágzó korszaka ez,²² amely által Nagyenyed és kollégiuma a magyar művelődéstörténet jeles oldalaira felkerülhetett.²³ Erről a kollégiumról mondja Bod Péter, hogy az a *tudományok és kegyesség gyakorlásának ama nemes és nevezetes fészke* volt.²⁴

A kollégium nagyenyedi szakaszának első tanárgenerációja a peregrinációban jeleskedő tanárok voltak: Vásárhelyi Péter, Enyedi Sámuel és Nadányi János. Pápai történelmi szempontjai épp az idegen nyelvek gyakorlati hasznát emelték ki Vásárhelyi Péter (–1666) a kollégium átköltöztetőjének méltatásában: *nagyszerű tudós, kiváló latintudással és görög nyelvben is széles ismeretekkel a költők, történetírók és egyházatyák terén. Hasonlóképpen a héber nyelvben a rabbik iskolájának és szószékének szintjére jutott, oktatta a káldeus, szír, arab és a beszélt török nyelvet, amelyet Szeben megszállása alatt Barcsai Ákos fejedelem szolgálatában a mohamedán papoktól sajátított el, s ekkor arabtudását is, melybe korábban belekóstolt, elmélyítette.*²⁵ Amennyiben Pápai korának főbb enyedi kapcsolata a „a keleti lámpás fényének” jegyében működő leideni egyetem számított, Nagyenyed a leideni orientalizmus szellemiségét képviselő tanáraival a Keleten működő református helyőrség szerepében tetszeleghetett. A minőségi oktatás jelentőségét, a vélt keleti barbárságból való kitörésként jellemezték. Ebben a próbálkozásban a holland református teológia és annak belső vitái jelentették a legfőbb fogódzót, ahogyan ezt Vásárhelyi, William Ames (1576–1633), *Medulla Theologia* kommentárjára

²¹ Vita Zsigmond: A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XVIII. században. In: Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest 1983, 52.

²² *A teljes virágzás kora 1704–1849*. In: P. Szathmáry: *i. m.* 156–240.

²³ P. Szathmáry: *i. m.* 205. Vö. Dóczy Örs: „Habsburg oktatáspolitikai és helyi kultúraszervezés a XVIII. században. Kísérlet Bécs XVIII. századi ötödik, hatodik évtizedbeli politikai célkitűzéseinek és az erdélyi református kollégiumok oktatáspolitikájának és oktatásmetódusainak megfogalmazására”. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VIII.* Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Udvarhely 2008, 61–98.

²⁴ Bod Péter: *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami, világ eleibe botosított írások által esmérétésekké lettek, 's jó emlékezeteket fen-hagyták, Históriajuk. Mellyet sok esztendő-k-alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szededetett, és az mostan élőknek, 's ez-után következendőknek tanuságokra, 's jóra-való felszerkentésekre közönsé-gessé tett.* F. TS. Bod Péter. *A' M. Igeni Ekklesiában a' Krisztus Szolgája*. Szeben 1766, 11.

²⁵ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 14.

nak magyarázata igazolta.²⁶ Az angol–holland puritanizmus hatása, az arminianizmus már Apáczai tevékenysége által is a gyulafehérvár–nagyenyedi pedagógia részévé vált.²⁷ Kiegészítette ezt később a coccejanizmus és a teológiai naturalizmus újszerűen hódító szellemisége.

Az ellenreformáció sikerei és Erdélyre is egyre jobban nehezedő nyomása szemléletváltásra készítette az erdélyi oktatási intézményeket. A kollégiumi rendszer életben tartása és fejlesztése szempontjából konkurenciális helyzet alakult ki Erdély református kollégiumai között.²⁸ Példa erre a gyulafehérvári és a nagyenyedi kollégiumok versengése. Egyrészt mindegyikük önálló módon szeretete volna kamatoztatni külföldi egyetemi kapcsolatrendszerét, másrészt az új lehetőségeket mástól is elvitatva a maga számára előnyt szeretett volna kovácsolni. Ez nem egy elszigetelt jelenségnek számított. Az ellenreformáció nyomása alatti lengyel protestánsok például ifjabb Pápai Páriz Ferencsel egyidőben a 18. század 20-as éveiben a hollandiai, németországi és angliai színtereken az erdélyiekkel valósággal versenyezve próbáltak ösztöndíjakat, és ezzel egyszerre politikai támogatást szerezni. Ez a pedagógiai célzatú nemzetközi diplomácia kora.

Igaz pedagógiai előjellel, de a 18. század elején Nagyenyed valójában az elnyomott közép-európai protestantizmus élharcosává lett. A versenyszellem a kollégiumok közötti feszültséget észrevehetően fokozta, amelynek negatívumai melletti jótékony hatásai az oktatás eredményességében mutatkoztak meg. Az eredményesség mutatói az otthoni beiratkozási szám növekedése mellett a külföldi peregrinációban részt vevő diákok gyarapodó számának ismerete adja. Ugyanakkor fordítva is igaz, hogy a külföldi protestáns iskolaközpontok az ellenreformáció eredményeit legyőző készletet érezték abban, hogy erdélyi hitsorsosaik oktatását támogassák.

Nagyenyed vágya az volt, hogy a korábban relatív körülmények között működő külkapcsolatait kiszámíthatóvá és évenként felhasználható normatív oktatási kapcsolattá fejlessze. Kijelenthetjük, hogy Nagyenyed sikeresen vette fel a versenyt a többi erdélyi református kollégiummal. Tanári karát a legjobb peregrinációt járt erdélyi diákokból választotta ki. Egyetlen példát, a Dézsi Márton (1630–1691) professzorét kiemelve érzékeltetni szeretnénk a németalföldi coccejanizmus életén is túlmutató nagyenyedi, sőt erdélyi hatására: *Méltónak*

²⁶ Koltay Klára: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig In: Bitskey István (szerk.): *Tanulmányok a 16-17. századi magyar irodalomról*. Debrecen 1991, 99–109.

²⁷ 1658-ban Bethlen Miklósnak „Publice a theológiában Amesius” tanította. Uo. 109.

²⁸ Rácz Emese: *i. m.* 135.

találtatott, hogy külföldre utazzon, s világot lásson, s megpróbálkozzon más tudományokkal is. Hollandiába érkezett tehát, a híres leideni egyetemre, és ott főként hamisítatlan teológiát hallgatott olyan kiváló professzorokól, mint Johannes Coccejus, aki mellett négy évet töltött el. És nem hiába végezte el ezt nagy lelkesedéssel, hiszen hazájának nagy hasznára volt, miután hazatért.²⁹

Korábban a fejedelmi diplomácia alapozta meg az oktatás nemzetközi kapcsolatait. A 17. század végén és a 18. század elején már a főnemesség, az egyház és a kollégiumok tanári kara folytatta azt a munkát, amelyet korábban a fejedelem vállalt fel. Nem újszerű a vállalkozásuk, hiszen ugyanazokat a protestáns egyetemi központokat keresik fel támogatások megszerzésére, amelyeket Bethlen Gábor és a fejedelemség korában elinduló peregrinusok rendszeresen látogattak. A háromszintű oktatási diplomácia (fejedelmi, tanári, nemesi) eredményei számottevőek. Ezek jelenthettek egyszerűen tanulási lehetőség biztosítását, a legjobb esetben évenként garantált ösztöndíj megszerzését, és amennyiben ez sikerült, az enyedi oktatást támogató külföldi pénzbeli támogatás leihívását. Nagyenyed kollégiuma épp azáltal válik az eredményesen felhasznált nemzetközi kapcsolatok mintapéldányává, hogy a Habsburg-integráció következtében rá nehezedő ellenreformációs nyomást úgy védi ki, illetve ellensúlyozza, hogy külföldi kapcsolatai fejlesztésének érdekében az oktatási diplomácia lehetőségét az adott körülmények között maximálisan kihasználta. A külföldi iskolázás lehetőségét Pápai Páriz úgy látta, hogy *Múzsáinknak, kik a vészterhes időkben messze menekültek tőlünk, s már csak alig lakoznak nálunk, biztos menedéket nyújt.*³⁰ A 17. század végén, illetve a 18. század elején valóságos iskoladiplomáciai offenzíva indul meg külföldi iskolai „beneficiumok” beszerzésére.

Elsősorban a főnemesség diplomáciája az, amely abban segített, hogy az időközben megerősödött holland–magyar református kapcsolatok keretén belül, az oktatás számára külföldi támogatást biztosítson. Az erdélyi fejedelemség végének legnagyobb alakja, Bethlen Miklós gróf volt az, aki Jan Jacob Hamel Bruyninx (1661–1738) holland nagykövettel tárgyalva a németalföldi lehetséges támogatást megszerezte.³¹ Az enyedi oktatáspolitikai külföldi kapcsolatainak sikere méltán számíthatott támogatására, hiszen a sárospatak–gyulafehérvári kollégiumi

²⁹ Uo. 25.

³⁰ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 37.

³¹ Bujtás László Zsigmond: Bethlen Miklós és a sárospatak–gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma. In: *Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények*, Ballasi Bálint Intézet, II. kötet, Budapest 2004, 93–122.

gondnoksága mellett az erdélyi református iskolák főkurátora, Erdély politikai életének meghatározó személyisége volt. Határozott véleménye volt arról, hogy az egyházat az oktatás élte: *a Ministerium és a Collegium vagy Schola az Ecclesia két keze, mindenik az Ecclesia szolgája, egyik a Templomba pro adultis, másik a Scholaba pro juventute*.³² Akkor, amikor 1696-ban Vajdakamaráson megtudta III. Frigyes (1657–1713) brandenburgi választófejedelem odera-frankfurti ösztöndíjalapítási szándékát Pápaiktól *csaknem táncra perült*³³, pedig nem szeretett táncolni. Az iskolapolitika Erdély külkapcsolat-építésének ügyévé vált, hiszen 1696. december 1-jén III. Frigyesnek, Eberhard Christoph Balthasar von Danckelmannak (1643–1722)³⁴ és Ernst Daniel Jablonskinak (1660–1741)³⁵ azonnal válaszlevelet küldött.³⁶ Kapcsolatuk előbb bécsi követként, majd levelezőpartnernként egyaránt fontos volt Enyed számára, de azon túl főleg az erdélyi külpolitikai kapcsolatokra nézve tekinthetjük jelentősnek. A balázsfalvi egyezménytől (1687. október 27-től) eltelt 9 év még nem jelentett elégséges garanciát Erdély alkotmányosságának megőrzésére, főleg olyan körülmények között, hogy a szász választófejedelem épp a Bánságban – tehát Belső-Erdélyhez közel – hadakozott az idő tájt. Az iskolai külkapcsolat Erdély nagyívű külpolitikai, diplomáciai lehetőségei közé került, amely reményt adott az *üllő és kalapács* közötti kisországnak a lehetséges kitörésre, vagy legalább a protestantizmus megmaradt erejének konzerválására. Bethlen Miklós 1702 júliusában történt bécsi követjárása a külkapcsolatok szempontjából is sikeresnek bizonyult. Johann Ehrenreich von Seeau (1666–1708) kamarai tanácsossal való tárgyalás³⁷ mellett Bethlennek a református oktatásra is gondja volt, hiszen épp a Habsburg-fővárosban való

³² Sipos Gábor: Bethlen Miklós és a Református Egyház. In: *Erdélyi Múzeum-Egyesület*, 55. kötet, 1–2 füzet, Kolozsvár 1993, 19.

³³ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 35.

³⁴ Helmut Neuhaus: Eberhard Christoph von Danckelman (1643–1722). In: Kurt G. A. Jeserich – Helmut Neuhaus (szerk.): *Persönlichkeiten der Verwaltung. Biographien zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1648–1945*. Kohlhammer, Stuttgart 1991, 8–12.

³⁵ Leonhard Stroux: Die Gründung der Brandenburgischen Sozietät der Wissenschaften durch Gottfried Wilhelm Leibniz und Daniel Ernst Jablonski. In: Joachim Bahlcke - Werner Korthaase (szerk.): *Daniel Ernst Jablonski: Religion, Wissenschaft und Politik um 1700*. Harrassowitz Verlag, Berlin 2008.

³⁶ Font Zsuzsa: Bethlen Miklós levelei Brandenburgba In: Császtvay Tünde, Nyerges Judit (szerk.) *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek: Humanizmus és gratuláció*. Balassi Kiadó; MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest 2009, 132.

³⁷ Jankovics József: Bethlen Miklós levelei Ferdinand Bonaventura Harrachnak, I. Lipótnak és ismeretlennek (1699–1703). In: *Lymbus* 2016, 253.

létét kihasználva tovább szaporította az erdélyiek poroszországi ösztöndíjait. A porosz nagykövettel való tárgyalás eredménye az volt, hogy a porosz akadémia-
ák erdélyi ösztöndíjas diákoknak járó 3 éves ösztöndíjakat helyeztek kilátásba.³⁸
Ezzel a nagyenyediek odera-frankfurti ösztöndíját minden református kollégium
számára elérhetővé tette. Bethlen Miklós iskolák fontosságát méltató véleménye
akár a Bethlen Gáboré vagy Apácai Csere Jánosé is lehetett volna:

„Nemde nem a Schola-é a Ministerium szülő s nevelő anyja? Deákból léssen a
pap. sőt a Schola szüli a királyokat, fejedelmeket, bírákat, polgárokat etc. Mi-
ért van annyi bolond vagy lator János? Azért mert a Scholából kevés jó Jancsi
megyen ki. Hányadik ember az, aki csak a templomban tanulja meg ügyibe az
Istent, bizonyítja a község ostobasága, barom élete. Melynek oka a magyar
Scholák nemléte.”³⁹

Másodsorban a külföldi kapcsolatok kialakítása és fejlesztése az egyház és a ta-
nári kar felelőssége is volt. Ebben Nagyenyeden vitathatatlan érdemeket szerzett
Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István professzorok, akik legalább négy országban
próbáltak a nagyenyedi református oktatás számára támogatókat találni: Hollan-
diában, Svájcban, Angliában és Poroszországban. I. Apafi Mihály halála és a lipóti
diploma életbe léptetése a protestánsok helyzetét megrendítette. Erről a zürichi
professzort, Johann Jacob Heideggert Pápai azonnal értesítette.⁴⁰ Nagyenyed szá-
mára a nemzetközi kapcsolatok kitörési lehetőséget biztosítottak abból a helyzet-
ből, amelyet Pápai így jellemezett egyik, 1696-ban a Habsburg-instauráció elején
Jablonskinak írt levelében: *Üllő és kalapács között vagyunk itt.*⁴¹ 1697-ben a Diploma
Lepoldinummal *anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek.*⁴²

Kijelenthető, hogy az erdélyi értelmiség korrekt módon érzékelt az elkövet-
kezendő kor protestánsellenes voltát, ugyanakkor ismerte Európa új hatalmának,
a későbbi Poroszországnak a régióban való szerepét, amiben kétség nélkül re-
ménykedett. Ebből kiindulva a 17. század végét, illetve a 18 század elejét az okta-
tás számára kialakítandó stratégiai partnerség és a brandenburgi választófejede-
lem irányába kimozduló iskolai diplomácia momentumaként érzékeljük.

³⁸ Sipos Gábor: *i. m.* 18.

³⁹ Uo. 19.

⁴⁰ Jan Andrea Bernhard: Pápai Páriz Ferenc zürichi tartózkodása és hatása. In: Gudor Bo-
tond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–
1769) korában.* Budapest 2012, 40.

⁴¹ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 32.

⁴² Uo. 44.

Külföldi ösztöndíjak megszerzésének érdekében Pápai Páriz Ferenc családtagjait is felhasználó iskoladiplomáciát folytatott azzal, hogy ifj. Pápai Páriz Ferencet (1687–1737) és Pápai Páriz Imrét (1693–1730) elküldte Svájcba, Németalföldre, majd Angliába a kollégium számára újabb támogatást, ösztöndíjakat szerezni. Akár Teleki Mihály fia, Pál, akár Bethlen Miklós fia ifjabb, Mihály vagy Pápai Páriz Ferenc fiai: ifjabb Ferenc és Imre a nagyenyedi oktatás nemzetközi kapcsolatai szempontjából pótolhatatlan iskoladiplomáciai feladatot töltöttek be peregrinációjuk ideje alatt.⁴³ Tanulásuk és követjárásuk egyben a kollégium és Erdély részére tett jószolgálat volt. Egyértelmű, hogy a 18. századeleji református kollégium működéséhez a tanári kar pénzalapokat szeretett volna szerezni, amelyhez a fent említett ifjak, atyáikhoz hasonlóan hozzájárultak.⁴⁴

A 18. század első felében Teleki Sándor (1679–1754), a kollégium főkurátora játszotta a központi szerepet az iskola külföldi megsegítésének megszerzésében. Irányításával több peregrinus iskoladiplomáciai feladata volt a külföldi ösztöndíjak megszerzése.⁴⁵ A 18. század tanári karát a felvilágosodásban kibontakozó, Európa iránti érdeklődés is vonzotta. Teleki Sándor, a legtöbb enyedi diák útra bocsátója türelmetlenül várta a peregrinusoktól a leveleket, ugyanakkor kertje számára virágmagokat is kért. Pápai Páriz Ferenc beszámolt arról, hogy Teleki, Campeginus Vitranga és Ruardus Andala franekeri professzoroknak egy hordó enyedi bort küldött, akik *kedvességgel és admiratióval* fogadták, és először az ő egészségére ittak belőle.⁴⁶ Ez a nem konvencionális megkeresési mód a kollégium holland kapcsolatainak erősítésére szolgálhatott. A könyvek beszerzése és könyvtárba szállítása az Európa-kép erdélyi kialakításához kellett. Enyedi István professzor az európai olvasási divattal kapcsolatos érdeklődését a peregrinusok igyekeztek kielégíteni: *Ne sajnálja Kglmetek meg írni, micsoda szép Authorok prestálnak az ott való Bibliopoliumban, Historici, Politici, Critici, Philologi, Poetae, Oratores.*⁴⁷

⁴³ Jankovics József: A Pápai Páris család angol kapcsolatainak történetéhez. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 12. kötet, Szeged 1972, 140.

⁴⁴ Hoffmann Gizella (szerk.): Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. In: *Adattár a XVI-XVIII századi szellemi mozgalmak történetéhez*. Szeged 1980, 450.

⁴⁵ Uo. 451.

⁴⁶ V. Ecsedy Judit: Magyar diákok Hollandiában a XVII–XVIII. században, életmódjuk, publikációik. In: Bernáth István (szerk.): *Hollandról magyarra... Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények*. Budapest 1986, 70.

⁴⁷ Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa képe. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II*. Budapest–Szeged 1993, 563.

Németalföld: Leiden egyeteme és a nagyenyedi ösztöndíjak

A kapcsolatépítés első közötti célszaga Hollandia volt. A heidelbergi egyetem annak bajor ostroma után, teljesen tönkrement. Szenci Molnár Albert volt az, aki a városban tartózkodva szemtanúja volt a peregrinációban érdekelt erdélyi oktatás számára is súlyosnak számító tragédiának. Személyesen közbenjárt, hogy 1622–1624 között a kedvenc egyetemi központjukat elvesztő erdélyiek a továbbiakban a holland egyetemekre peregrinálhassanak.⁴⁸ A 18. század második felében a nagyenyedi Bethlen-kollégium számára a vonzerőt leginkább a leideni egyetem képviselte. A németalföldi oktatási intézmény jelentős oktatástámogatási engedményeket tett az erdélyi protestánsok számára.⁴⁹ A Habsburg-ellenreformáció nyomása alatt élő erdélyi magyar protestánsoknak a holland hitsorsosok segítségképp ingyenes oktatást biztosítanak az enyedieknek: *gratis quia Hungarus*.⁵⁰ Az erdélyiek számára az *igazi akadémiákon* szerzett ösztöndíj a hazai oktatás elesettségének külföldi orvoslását is jelentette.⁵¹ Míg a németalföldi

⁴⁸ Ferenc Postma: Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiajuk benne. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35, Szeged 1997, 492–494.

⁴⁹ A németalföldi peregrináció egyetemi központokra lebontott bibliográfiáját lásd Ladányi Sándornál: *Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder*. In: *Frankfurter Beiträge zur Geschichte*, 12 kötet, Frankfurt/Oder, [1983], 27–32. Uő: *Ungarische Studenten an der Universität Heidelberg*. In: *Der deutsche Protestantismus und die Kirchen Südosteuropas im 16. und 19. Jahrhundert*. Heidelberg 1984, 26–31. Uő: *Magyar diákok a franekeri egyetemen – franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII. és XVIII. században*. In: *Confessio* 10 (1986/4), 70–73. Uő: *Ungarische Studenten an der Universität von Franeker auf die ungarische reformierte Kirche im XVII. und XVIII. Jahrhundert*. In: *It Beaken*, XLVII, no. 4, Fryske Akademy, Ljouwert-Leeuwarden 1985. Uő: *Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten*. In: *Nederlanders en Hongaren ontmoetingen tussen twe volken*. Budapest 1987, 72–81. Uő: *Székely ifjak peregrinációja*. In: Balás Gábor (szerk.): *A székely művelődés évszázadai*. Budapest 1988. Uő: *Magyar református kollégiumok európai kapcsolatai Mándi Márton István korában*. Pápa 1990/91. Uő: *Magyar református diákok nyugat-európai peregrinációja a XVII–XVIII. században – különös tekintettel az orvosi tanulmányokat is folytatókra*. In: *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Prof. Dr. Szabadváry Ferenc 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest 1993, 199–207.

⁵⁰ Willem Frijhoff: *Academic relations in Europe at the time of Boerhaave: a structural approach*. In: *Hungarian-Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave*. Amsterdam 1995, 27.

⁵¹ Az enyedi Kollégium 1714-ben kelt, a leideni egyetemnek címzett levelében így indokolja az ösztöndíj igénylését: „Lugubrem Collegy nostri ante hac aliquod igne et ferre ab hortibus

egyetemek terve az, hogy képzett tanerővel lássák el az erdélyi kollégiumokat, az erdélyiek célja ennél általánosabb és gyakorlatiasabb. A külföldi peregrináció révén a minőségi lelkészi szolgálatot látták ezáltal biztosítottak. Ezzel a hazai művelődési-oktatási hiányosságokat is próbálták kiküszöbölni. A peregrináció erdélyi szempontból pragmatikus gyakorlati célokat fogalmaz meg, míg Németalföld protestantizmusa általános oktatási és egyházpolitikai eszközt látott benne.

Az ellenreformáció nyomása alatt élő kelet-európai protestánsoknak felajánlott leideni ösztöndíj két nagyenyedi diák tanulmányaival kapcsolatos kiadásokat fedezte.⁵² Nemesi támogatók pénzügyi támogatása mellett a két enyedi diáknak járó ösztöndíj felhasználása népszerűnek számított a kollégium körében.⁵³ A leideni egyetemen meglehetősen jól ismerték az Erdélyben uralkodó állapotokat, a protestánsok és kollégiumaik helyzetét. A kuratórium levéltárából származó egyik irat, amelyet az egyetemi szenátusi üléseken használtak, meglepő pontossággal sorolja fel Erdély és Magyarország protestáns kollégiumait. Leidenben alaposan ismerték tehát nemcsak a protestáns kollégiumok nevét, hanem azok helyzetét is.⁵⁴ A fent említett irat a nagyenyedi kollégiumról Bethlen-Brandenburgi Kollégiumként tesz említést. Ebből következtetni lehet arra, hogy a leideni egyetemhez eljutatott enyedi ösztöndíjkérelmek időpontja, a frankfurti egyetemről szerzett ösztöndíjak idejére esik.⁵⁵ A nagyenyedi tanárok 1714. december 6-án kérelmezik a leideni egyetemtől az ösztöndíjakat, amelyek érdekében 1715-ben az akkor ott tanuló ifjabb Pápai Páriz Ferenc is közbenjár.⁵⁶ Az erdélyi református kollégiumok eme kimerítő a holland egyetem levéltárában levő jegyzéke rámutat arra a küzdelemre is, amelyet az egymással versengő erdélyi tanári testületek a külföldi ösztöndíjakért vívnak, hiszen a holland egyetem kuratóriuma általános érvényű megol-

vastati, adhucdum in sicis cineribus sedentis, et cum periculo reformatae religionis apud nos agonisantis statum.” In: *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores 1714*, 694. sz.

⁵² *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores, Brieven 649*, ms.

⁵³ G. Hendrik van de Graaf: Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása. In: *Református Szemle LXII* (1969/3–4), 264–285.

⁵⁴ “*Collegia Transylvanica: 1. Collegium Bethlenio-Brandenburgico-Enyedinum in oppido Enyed, 2. Collegio Claudiopolitanum in Urbe Claudiopoli, 3. Collegium Maros-Wasarhelyinum in urbe Wasarhely. Collegio in Hungaria: 1. Collegium Debreczinum in urbe Debreczin, 2. Collegium Saros-Patakinum in Urbe Saros-Patak.*” In: *Brieven en stukken, 1604–1800, Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores*, 694.

⁵⁵ Az enyedi ösztöndíjkéréseket 1716-ban nem csupán Leiden egyeteme vizsgálja, hanem a kérés, Ernst Jablonsky professzor közvetítésével Frankfurt am Oder Egyetemére is eljutott. Lásd Zoványi Jenő: *A Magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest 1977, 456.

⁵⁶ Bujtás László Zsigmond: *i. m.* 99.

dást keres a protestáns kollégiumok problémáira.⁵⁷ A gyulafehérvár–sárospataki kollégiumnak, Gyulafehérvárról való kitiltása (1716) zavart kelt a leideni egyetem oktatóinak körében, hiszen ők az ellenreformáció győzelmes erdélyi előretörését tisztes távoból figyelik. A földrajzi távolság okozta zavar és a pontos információk hiánya ellenére Leiden tanulmányi politikája világosan követi a jezsuita térítés földrajzát, nem titkolva, hogy ezzel az ellenreformációt próbálja gyengíteni. A holland és nyugat-frízöldi tartományok által a leideni egyetem keretében magyaroknak felajánlott ösztöndíjak első mentora, a politikus főnemes, gróf Bethlen Miklós kancellár, aki 1703. január 15-én, a gyulafehérvár–sárospataki református kollégium tanáraival és Veszprémi István református (1637/1638–1713) püspökkel együtt, levelet intézett a holland rendekhez. Ebben egy ösztöndíjas hely létrehozását kérték a kollégium számára.⁵⁸ Ugyanabban az évben Németalföld bécsi nagykövete, Jacob Jan Hamel Bruyninx ajánlólevéllel támogatja és kedvezően méltatja holland és nyugat-frízöldi tartományok rendjeihez intézett kérést. 1712-ben, a leideni egyetem tanáraihoz írott levelében idősebb Pápai Páriz Ferenc, a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanára a korábban Gyulafehérvárnak felajánlott, ösztöndíjat az enyediék számára is kérelmezi.⁵⁹ Később, 1715–1716 között a Bethlen-kollégium, a leideni ösztöndíj lehetőségét a fejedelmi székhelyről elűzött gyulafehérvári–sárospataki református kollégium nagyenyedi örökségének tekinti.

A 18. századi peregrináció az erdélyi protestáns társadalom körében elsősorban újító jellegével hódított, és szinte szent ügynek számított: *introducenda peregrina Sacra, supra duo secula, fatali*.⁶⁰ Ilyen szempontból a leideni egyetem látogatása nemcsak az ellenreformációs törekvésekkel szemben tanúsított ellenállás egyik formája, hanem két évszázad háborúinak, járványainak és vallási torzalkodásainak kulturális gyógyírja is egyben. A középkori úti célokat kiegészítő új leideni egyetem lassanként az erdélyi peregrináció elsődleges célpontjává fejlődik, és nemcsak új egyetemi központként, hanem a protestáns könyvkiadás fellegváraként válik híressé.⁶¹

⁵⁷ *Actorum Codex Decimus Tertius ab 8 febr- 1704-1733*: „Collegium theologicum. Curatores ecclesiarum in Transylvania eternis petant ne admittandur alumni, Transylvani in collegium theologicum, nisi muniti fuis septimo miis Decretum in pleniori Senatam Deliberare 21 aug. 1717.” In: *Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 1717*, 274. sz.

⁵⁸ Bujtás László Zsigmond: *i. m.* 95.

⁵⁹ Uo. 99.

⁶⁰ *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores*, ms, 694.

⁶¹ Cornelius Wourdanus, Plantin után a második legismertebb nyomdász és kiadó, 1625-ben kiadja Csanaki teológiai, pedagógiai, filozófiai munkáit. Az erdélyi fejedelem anyagi támoga-

Enyed és Svájc

Az enyediek másik hagyományos peregrinációs célpontja Svájc volt. A svájci tanulás népszerűsége Nagyenyeden, de szerte a magyarországi és erdélyi református oktatási intézmények körében Pápai Páriz Ferencnek volt köszönhető. Az akkor még diák professzor 1675-ben egy hetet töltött el Zürichben, de ott tartózkodása rövidsége ellenére is tartalmasnak bizonyult. Az egyhetes zürichi peregrináció alatt Johann Jakob Heidegger professzorral szoros kapcsolatot épített ki, amelynek kihatása a 18. század magyar, de nagyenyedi peregrinációra nézve is jelentős volt.⁶² Erdélybe visszatérve Pápai a nagyenyedi kollégium tanára lett, ezáltal a református oktatási intézmény rendszeresen küldött Zürichbe diákokat. id. Pápai Páriz Ferenc 1675–1692 között változó intenzitással levelezett Heidegger professzorral. Az 1670-es években kialakult kapcsolatokat a professzor fia, az 1720-as években Svájcban peregrináló Pápai Páriz Imre tovább mélyítette. Levelezést folytatott Johann Jacob Hottingerrel, Johann Jacob Scheuchzerrel, és Johann Ludwig Nüscherrel, bátorítva a nagyenyediek svájci peregrinációját. Fáradozása ösztöndíjakat szerzett az enyedi diákok számára, és egyúttal édesapja egyháztörténetét a *Rudus Redivivumot* Johann Jakob Ulrich zürichi professzornak ajándékozta, aki azt 1723-ban újra kiadta.⁶³ A bázeli egyetem első enyedi peregrinusa Ajtai Szabó András (1690–1733) volt.⁶⁴ Ugyancsak támogatásért folyamodott a bázeli tanári karhoz a Svájcon átutazó ifj. Pápai Páriz Ferenc (1687–1740),⁶⁵ aki inkább Imre testvérére bízta a bázeli ügyek intézését, aki az időben a városban tanult. Pápai P. Imre kapcsolatot ápolt Johann Ludwig Frey-jel, aki a teológusok számára létrehozott Frey-Gryneum Intézetnek volt a

tásával megjelent kötet Keckermann (1571–1608) könyvének, a *Controversiae logicae* magyarra fordított kiadása, amely nagy népszerűségnek örvendett a fejedelemség protestáns kollégiumaiban. Ezt a kötetet követi az ugyancsak Leidenben, Wourdan nyomdájában, 1627-ben kiadott Erasmus fordítás, amelyet Salánky György, leideni peregrinus készített.

⁶² Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788* (1798). Budapest 2003.

⁶³ Bernhard, Jan Andrea: Pápai Páriz Ferenc zürichi tartózkodása és hatása. In: Gudor Bontond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*. Budapest 2012, 35–42.

⁶⁴ A bázeli értelmiség ismeretei a Nagyenyedi Református Kollégiumról. In: Hegyi Ádám: *i. m.* 47.

⁶⁵ Lásd Pápai Páriz Ferenc peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726. In: <http://ppf.mtak.hu/index.htm> (Megnyitva: 2018. január 19.)

letéteményese.⁶⁶ 1721 után Zürich már nem fogadott rendszeresen erdélyi diákokat. 1760-tól az erdélyiek a bázeli egyetemet részesítették előnyben. A bázeli kapcsolatokat gróf Teleki József és Teleki Sámuel, majd a nagyenyedi Kovács József professzor ápolta.⁶⁷ 1800-ig Svájcban mintegy 70 nagyenyedi diák tanult, akik közül 30-an Zürichben, a Carolinumban teológiát tanultak.⁶⁸

Anglia és a nagyenyedi oktatás

Az egzotikusnak számító szigetország, Anglia volt egyike azon helyeknek, amelyek jelentősen hozzájárultak a kollégium anyagi alapjainak megteremtéséhez. Anglia és Erdély kapcsolata, a németalföldi peregrináción belüli intermezso jellege miatt mindmáig nehézséget gördít a kutatók asztalára.⁶⁹ Az elpusztult németországi egyetemek Hollandia után Angliát a peregrináció „szárnyvonalaiba” helyezték. Az új magyar peregrinációs útvonal 1623–24-re alakul ki, és az Odera melletti Frankfurt–Bréma–Franeker–Leiden vagy Groningen (Oxford–Cambridge) útvonalon haladt.⁷⁰ A Gyulafehérvárról Oxfordba irányuló peregrinációt többnyire Bisterfeld pedagógiai irányításának tulajdonítjuk. 1629–1632 között Londonban élt Maksai Öze Péter, aki a Botero világföldrajz hatodik kiadásának erdélyi és magyar fejezetét írta meg (London, 1630).⁷¹ 1633-tól Maksai a Collegium Academicum tanára lett Gyulafehérvárott. Az 1620 után gyarapodó oxfordi magyar peregrinusok közül, főleg a 17. század 50-es éveiben, Cromwell idején tűnnek fel az egyetem *Christ Church* vagy a *Brasenose* kollégiumaiban. Példaként megemlítjük Gidófalvi Csulak István gyulafehérvári peregrinust, aki 1652. január 14-én tanult Oxfordban.⁷² 1663 után Bethlen Miklós peregrinus diákként pár napot tartózkodott az oxfordi kollégiumokban.

⁶⁶ Hegyi Ádám: *i. m.* 49.

⁶⁷ Uo. 55.

⁶⁸ Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest 2003, 92–104.

⁶⁹ A témával a legtöbbet Gömöri György foglalkozott. Lásd Gömöri György: *Magyar peregrinusok a 17. századi Angliában*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, Budapest–Szeged 1993, 522–528.

⁷⁰ Uo. 524.

⁷¹ Gömöri György: *Angol nyelvtanítás a 17. századi Magyarországon és Erdélyben* In: *Iskolakultúra* (2002/8), 103.

⁷² Uő: *Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/2), 192.

Bár nem szorosan a gyulafehérvári kollégium angol kapcsolatai közé tartozik, az erdélyi oktatás londoni meghonosításáról is van tudomásunk. Isaac Basire 1661 után visszatért Angliába. Ottani durhami tevékenysége nem jelentett a magyar ügyektől való elszigeteltséget, hiszen egykori tanítványával Jászberényi Pállal, aki 1662-ben Londonba költözött, élénk levelezést folytatott. Jászberényi Pál Londonban, Cecil Tufton nemesember tanáraként tevékenykedett. A városban nagy sikerű latin–angol nyelvkönyvet adott ki *Fax novae linguae latinae* (1664) címmel, amelynek előszavában megemlíttette egykori gyulafehérvári tanárát, az angol Basiriust. Az erdélyi oktatás angliai sikereként könyvelhető el az, hogy Jászberényi, amolyan gyulafehérvári módra, *Keresztúri Pál módszerével* nagy hírű angol–latin iskolát működtetett. Keresztúri angliai tanulmányútján szerzett pedagógiai tapasztalatot abban, hogy az angolokat, miképpen lehet eredményesen latinra tanítani.⁷³ Ismerve azt, hogy Keresztúri Bíró Pál Gyulafehérváron alkalmazott, de egyébként angol eredetű pedagógiai módszere szintetikus jellegénél fogva eredményes volt, sikerrel alkalmazta azt Londonban is. Keresztúri gyulafehérvári pedagógiájának általános jellemzője a szelídség, a testi fenyítés lehetőség szerinti elkerülése, a pozitív motiváció alkalmazása volt. A gyermekben nem felnőttest látott. Pedagógusi gyakorlatában a gyakorlattól eltérő módon több helyet kapott a jókedv, a humor és a játék. Az érdeklődés felkeltését tartotta fontosnak a figyelem ébrentartására. Bethlen Miklós Keresztúri módszerét Comenius pedagógiájához hasonlította: *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus* – minden magától folyjék, távol legyen a dologtól az erőszak. Keresztúri az anyanyelven folyó oktatás fontosságát hangsúlyozta. A grammatizálás helyett a beszédképesség fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Gyakorlati pedagógiája az empirizmus hatása alatt állt. Jászberényi sikeresen alkalmazta a londoni *Charing Crosson* a gyulafehérvári módszert és ebben Basire durhami kanonokként, de egykori gyulafehérvári tanáraként is segítségére volt.⁷⁴ 1664-ben Jászberényi a feltételezések szerint Bethlen Miklóssal együtt meglátogatták Durhamban Basire-t.

Az angliai peregrinusok között találjuk Bethlen Pétert, a Bethlen Gábor fejedelem unokaöccsét, és 1669-ben Hunyadi Pált a coccejánus meggyőződésű

⁷³ Uő: Magyar peregrinusok a 17. századi Angliában. In: *Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* Budapest–Szeged 1993, 524.

⁷⁴ Uő: Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről. In: *Magyar könyvszemle* 95 (1979/1), 63.

nagyenyed i lelkész t.⁷⁵ A fehérváriak és a nagyenyediek közül Kolosvári István, a későbbi enyedi tanár és erdélyi püspök, Leiden és Groningen után a szigetországba is ellátogatott, ahol Londonból Oxfordba utazott.⁷⁶ Cambridge Milton egyetemén utólag egy szemesztert töltött 1675-ben, majd 1685-ben mint hivatalos megbízólevelekkel felvértezett professzor, vitatott diplomáciai küldetésben járta be Cambridge Christ College intézményét.⁷⁷ Bod Péter szerint:

„Mikor Erdélyieknek állapotjok a' Napkeleti és Napnyugoti Tsaszaroknak hadakozások által meg-nehezedet volna, az Erdélyi Fejedelemtől, és a' Réformátus Státustól küldetett ez Követségbe a' Brandenburgiai Választó-Fejedelemhez, és a' Belgiumi Felsőes Ordókhöz, hogy azok vennék munkában Erdélynek a' Vallásra nézve jó móddal a Felsőes Ausztriai Házhoz való hajlását 1685-dik Eszt. ben. Járt abban két Esztendőig; mitsoda haszonnal vagy kárral, semmi olyas nyoma nem látszik.”⁷⁸

Utolsó 17. századi peregrinusként édesapja Bethlen Miklós nyomdokain haladva Bethlen Mihály (1673–1706)⁷⁹ a kancellár fia járt Oxfordban, aki nagyapja Bethlen János Erdély történetéről (*Rerum Transylvanicarum Libri Quator*) szóló könyvét hagyta a Bodleian Könyvtárra, amiután Thomas Bernharddal és Thomas Hyde főkönyvtárossal találkozott.⁸⁰ A magyar peregrináció az angliai lehetőségeket inkább élettapasztalat szempontjából használta ki úgy, hogy hollandiai tanulmányútjukat megszakítva átkeltek kis tapasztalatcserére a szigetországba.⁸¹

⁷⁵ Kathona Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976/1), 96.

⁷⁶ Gömöri György: Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/2), 196.

⁷⁷ Uő: Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985/2), 202. Vö. Kovács Katalin Anita: A sokoldalú Kolosvári István: tanár, püspök és a fejedelem ügynöke. In: Uő: *Az erdélyi fejedelmi udvar hollandiai diplomáciai és ideológiai kapcsolatai a 17. században*. Doktori értekezés, ms, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2016, 163–169. Bujtás László Zsigmond: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia – Kolosvári István, Apafi követe Hollandiában (1684–1686). In: *Lymbus* 2010, 57–95.

⁷⁸ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok*. Nagyenyed 1766, 156.

⁷⁹ Bethlen Mihály *útinaplója*. (1691–1695). Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Magyar Helikon, Budapest 1981.

⁸⁰ Gömöri György: Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/2), 198.

⁸¹ Tonk Sándor-Szabó Miklós: *i. m.* 496–497.

Az 18. század elején az angolokkal való kapcsolat újrafelvételét Pápai Páriz Ferencnek Edmund Chishull (1671–1733), William Paget (1637–1713) konstantinápolyi angol nagykövet lelkészével való találkozása jelezte, akinek Pápai átadta Basire nála levő útjegyzeteit.⁸² 1702-ben Edmund Chishull Gyulafehérvárra is ellátogatott; ahol Kaposi Sámuel professzorral találkozott.⁸³ Látogatása nem volt véletlen, hiszen a Nagyenyed konkurenseként működő kollégium tanára, korábban angliai (1685 után Londonban és Oxfordban tanult) peregrinus volt. Chishull megemlítette: *Ez a professzor egy tudós ember [...] járt Angliában [...] és nagy tisztelője az angoloknak [...] nemcsak ír és beszél a nyelvünkön, hanem még hetente egyszer tanítja is diákjainak.*⁸⁴ Kaposi kézírataiból, könyveiből kiderül az, hogy nem csupán a legalkalmasabb könyvekből tanította Gyulafehérváron az angol nyelvet, hanem a szigetország földrajzát és történelmét is oktatta.⁸⁵ Kettejük megbeszélése után Lord Paget pártfogoltjaként 1703 után Almási István Cambridge-ben peregrinálhatott.

Pápai korábban ígéretet kapott angol egyetemek által felvállalt két enyedi ösztöndíj létrehozására. Ennek megvalósítása érdekében az odera-frankfurti ösztöndíjak megszerzésének példájára 1697 után Teleki Pál Angliában az enyedik számára is kamatoztatta peregrinációját. Enyedi István professzor javaslatára Teleki – Benjamin Woodroffe professzor segítségével –, a kollégium számára a 2-3 megígért oxfordi ösztöndíjat próbálta sajnos sikertelenül megszerezni.⁸⁶

Angliával való kapcsolatfelvételt erőteljes motiválta az 1704. március 16-án (virágvasárnap, *domenica palmarum*) alkalmával Tiede katonái által elkövetett enyedi gyilkosságok és gyújtogatások, amelynek során a kollégium is leégett. Püspöki Péter vármegyebíró a kollégium egykori diákját megbízták azzal, hogy Lord George Stepney (1663–1707), Anglia bécsi nagykövetének londoni tovább-

⁸² Berg Pál: *Angol hatások a 17. századi irodalmunkban*. Budapest 1946, 125. Vö. Chishull, Edmund: *Travels in Turkeyland Back to England. London 1747*. Bowyer, VIII, [4], 192 és I—] *Itinerarium*. Pápai Páriz Ferenc 1702-ben átadta Chishullnak Basire jegyzeteit. In: Chishull, Edmund: *i. m.* 95. és Jankovics József: A Pápai Páris család angol kapcsolatainak történetéhez. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. 12. kötet, Szeged 1972, 139.

⁸³ Gömöri György: Lord Paget magyar pártfogoltjai. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986/3), 291–292.

⁸⁴ Uő: Angol nyelvtanítás a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: *Iskolakultúra* (2002/8), 104.

⁸⁵ Berg Pál: *i. m.* 172.

⁸⁶ Font Zsuzsa: *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*. Szeged 1989, 153–154.

bításra adja át az esemény szomorú és tragikus leírását.⁸⁷ Erdély és a nagyenyedi kollégium tragédiája azonban nem hatotta meg azonnal az angol arisztokráciát, amelyet korábban a református gályarabok ügye azonban megmozdított.

Az angol–enyedi kapcsolatok holtpontról való kimozdításában ifj. Pápai Páriz Ferenc játszott jelentős szerepet, aki 1715–1718 között édesapja megbízásából a kollégium számára angliai támogatókat, híveket és patrónusokat szeretett volna megnyerni.⁸⁸ Utazásának két szakasza volt, amelyek közül az első volt a legértelmesebb. Az 1715 őszen kapott enyedi megbízást az angol kapcsolat kiépítésére, ahová Svájc és Hollandia érintésével érkezett. Menleveleinek felmutatása után sikerült a bristoli püspököt és Canterbury érsekét megnyerni a nagyenyediek ügyének. Tevékenysége egybeesett a Jablonski által küldött Samuel Andersch lesznoi teológusával, aki a lengyel reformátusok érdekében Londonban és Cambridge-ben keresett ugyanolyan jellegű támogatást.⁸⁹ 1718-ban zárta le az angliai támogatókat kereső első útját, amelynek fő célja a nagyenyedieknek megszerzendő segély ügye állt, amelyet a későbbiekben a szakirodalom „angol pénznek” nevezett el. Az angol pénz összegyűjtését szorgalmazó enyedi professzorok közül a legismertebb Ajtai Abod Mihály, aki oktató-nevelői munkájáról és szervezői készségéről volt híres.⁹⁰ Tanártársaival együtt a kollégium gazdasági, szellemi és infrastrukturális fejlesztésén munkálkodott.⁹¹ Rengeteg munka várt a tanári karra, hiszen az 1704-ben és 1707-ben történt háborús pusztítások után az 1718-ban kiütött pestis szétszélesztette a kollégium tanárait és diákseregét.⁹² Az építkezés kivitelezésében oly fontos angol támogatást, a Nagyenyed, valamint az angol királyság kapcsolatát 1714-ben előmozdító idős és ifjú Pápai Páriz Ferenc mellett a bécsi udvari kancellária református tanácsosa, báró Szentkereszti András is segítette. Szentkereszti már 1704-ben jelezte George Stepney angol nagykövetnek az elpusztított nagyenyedi kollégium újjáépítési munkálatainak pénzügyi tervzetét. Ő ismertette, hogy az udvar gyulafehérvári várépítési szán-

⁸⁷ Archivum Rákócianum: II. Rákóczi Ferenc levéltára bel és külföldi irattárakból bővítve. Kiadó Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, II., Pest 1871, 273. vö. Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 55.

⁸⁸ Jankovics József: *A Pápai Páris család...*, 141.

⁸⁹ Uo. 143.

⁹⁰ Krizbai Jenő: Ajtai Abod Mihály. A történelemszeretetre nevelő tanár. In: Gudor Botond-Kurucz György-Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*. Károli Gáspár Tudományegyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012, 87.

⁹¹ Vita Zsigmond: *Az enyedi kohó*. Budapest 1986, 211.

⁹² Krizbai Jenő: *Ajtai Abod Mihály*, 88–89.

dékával párhuzamosan lefoglalni készül az akkor még református tulajdonban levő várbeli épületeket. Szentkeresztit Bécs azzal vádolta meg, hogy felekezete érdekében túllépte kiszabott politikai hatáskörét.⁹³ 1716-ban Szentkereszt, Pápai Páriz Ferenc és gróf Teleki Sándor kérésére adta ki II. György angol király azt a pátenst, amelyben az enyediek javára általános angliai gyűjtést rendelt el.⁹⁴

Peregrinusként az angol–magyar kapcsolatokban fontos összekötő szerepet töltött be a későbbi nagyenyedi professzor Borosnyai Nagy Zsigmond, aki 1774-ig a nagyenyedi kollégium címzetes tanára volt.⁹⁵ Tanulmányait Vízaknán kezdte el, majd 1717-ben Nagyenyeden folytatta. 1730-ban Odera-Frankfurtban, 1731-ben Leidenben, 1734–1735-ben Franekerben, majd Utrechtben járt teológiára.⁹⁶ Külföldi, a nagy *Gamálieleknek lábaiknál* való tanulmányútja 7 évig tartott.⁹⁷ Tanulmányai közben 1735-ben Angliában töltött be fontos diplomáciai szerepet, amelyben az erdélyi reformátusok sérelmeit az angol diplomácia segítségével ismertette II. György angol királynak.⁹⁸ Ekkor intézhette a kollégium építkezéséhez szükséges „angol pénz” sorsát is.⁹⁹ 1735 szeptemberében felkereste Thomas Pelham Hollest (1693–1768), Newcastle első hercegét, aki Robert Walpole (1676–1745) miniszterelnök kormányában a külügyekért felelős államtitkár volt. Borosnyait Magyarország és Erdély egyházai küldték, hogy az angol király jóindulatú közbenjárását eszközölje ki az osztrák császárnál az erdélyieket sújtó számos sérelem orvoslása érdekében. A nagyenyedi kollégium megbízottaként

⁹³ Kurucz György: A Carolina Resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: Az erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében. In: Gudor Botond – Kurucz György – Sepsí Enikő (szerk.): *Egyház-társadalom és művelődés Bod Péter korában*. Károli Gáspár Tudományegyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012, 18.

⁹⁴ Krizsbai Jenő: „Fejedelem, a fundamentum áll” A Bethlen Gábor Kollégium intézménytörténete. In: *A Nagyenyedi fönixmadár. Adalékok A Bethlen Gábor Kollégium történetéhez*. Nagyenyed 2016, 20.

⁹⁵ Bod Péter: *Önéletírása*, Budapest 1982, 77.

⁹⁶ Zoványi Jenő: *i. m.* 92.

⁹⁷ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszeben 1766, 50–51.

⁹⁸ Kurucz György: *i. m.* 20–22.

⁹⁹ Zoványi Jenő: *i. m.* 92. Az angol pénz kieszközlőjének Pápai Páriz Ferencet és fiát a későbbi nagyenyedi tanárt, Imrét tekinti a szakirodalom. In: P. Szathmáry Károly: *i. m.* 312. A pénzösszeget 1716. március 23-án gyűjtötte Anglia, amelynek tőkéje abban az időben 11000 font volt. Ebből építették az ókollégiumot. Lásd Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtára...*, 110. vö. Jankovics József: A Pápai Páriz család angol kapcsolatainak történetéhez: Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta historiae litterarum Hungaricarum* 12 (1972), 139–154.

adta át a sérelmekkel kapcsolatos, *supplex libellus* beadványát.¹⁰⁰ Borosnyai titkos diplomáciai küldetése után tanulmányainak kiegészítését követően visszatért Nagyenyedre. A kollégium tanára ily módon Erdély reformátusainak egyik legjelentősebb diplomáciai tettét tudhatta magáénak. Az angol pénz kamataiból 1720-szal kezdődően az építkezéssel folyamatosan fejlesztették az ókollégium épületét, amelynek első közötti eredményét jelentette az ókollégium négyszög alaprajzú épülete. Az építkezések fokozatosan újabb épületrészekkel bővítették a kollégium épületeit. Elsőként a keleti és déli szárny épült meg (1720–1721), majd ezt követte az északi (1722–1723) és a nyugati szárny építése (1729 után). 1738-ban elkészült a nyugati szárny, amelynek 1730-ban előbb a földszintje, majd 1743-ban az udvari emeleti oszlopos-boltozatos tornáca is megépült.¹⁰¹ Az épületben az iskola tantermei mellett, az auditórium és a könyvtár (külső és belső) is helyet kapott.¹⁰² Az ókollégium építkezés alatt álló, be nem fejezett állapotát jelezte az épület 1734-ben, Bod Péter tanulmányai idején született leltára.¹⁰³ A négyszögben levő épülettöredéket külön nevezték el: az északi Dublinum, a keleti szárny Anatolia, a déli szárny Messembria¹⁰⁴ nevet viselte. A kollégium romos állapotából még nem újulhatott meg, bár Bod Péter tanulmányainak befejeztével, 1740 körül az angol támogatás segítségével megépülhetett az akkor már korszerű belső udvarral ellátott egyemeletes nyugati tájolású iskolaépület.¹⁰⁵

Enyed és az odera-frankfurti ösztöndíj

A szakirodalom leginkább méltatott enyedi külkapcsolata a brandenburgi nagyfejedelemséggel alakult ki. A német fejedelemségekkel a kapcsolatfelvétel 1685-ben Kolozsvári István professzor diplomáciai utazásával vette kezdetét, aki a rendek és a fejedelem megbízásából a brandenburgi választófejedelemhez Frigyes Vilmoshoz utazott el követségbe, aki meglátogatta a németalföldi ordoakat

¹⁰⁰ Kurucz György: *i. m.* 21.

¹⁰¹ Orbán János: Református Kollégiumépítések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában: Nagyenyed, Marosvásárhely és Kolozsvár. In: *Erdélyi Múzeum-Egyesület* 2007, 255.

¹⁰² Kapitány-Horváth Zsuzsanna: Az Ókollégium (1720–1743). A Víz szalad a kő marad... In: *A Bethlen Gábor Kollégium építéstörténete*. Nagyenyed 2016, 37.

¹⁰³ *Inventarium seu conscriptio Illustris Collegii Bethlenoano-Brandenburgico Albano Nagyenyediensis...* 1734. november 12. Erdélyi Református Egyház Főkonzisztóriummi Levéltára 1734/14.

¹⁰⁴ Ókori város. Ma Nessebar, Bulgária.

¹⁰⁵ Kapitány-Horváth Zsuzsanna: *Az Ókollégium*, 90.

és egyúttal Oránia hercegét.¹⁰⁶ A kezdeti kapcsolatépítő lépéseket az enyedi Teleki Pál (1677–1731) gróf, Teleki Mihály kancellár fia folytatta, aki:

„külföldre készült, és Németországba utazott, Berlinben, a Brandenburgi örgrófság fővárosában és választófejedelem székhelyén tartózkodott, hogy Frigyes fejedelem fényes udvarát (ki később Poroszország királya lett), magát a fejedelmet, minisztereit, egyházát és egyházi rendjeit, szokásait közelebről és alaposan megismerje.”¹⁰⁷

Ekkor született meg Nagyenyed és Berlin kapcsolatára oly termékenyen ható barátság Ernst Daniel Jablonski cseh származású diplomata lelkésszel, aki Comenius unokája volt. Érdeklődésének okát maga fedte fel egyik levelében, amikor így fogalmazott: *Szlávok és magyarok ugyanazt a keresztyén és evangélikus egyházat alkotjuk. Ennek sorsa és hányattatásai közösek, miként megtapasztaltuk.*¹⁰⁸ Jablonski 1691-től a brandenburgi választófejedelem befolyásos udvari lelkésze lett, ami az enyediek kapcsolatteremtési szándékát segítette. 1669. augusztus 20-án Pápai Páriz már beszámolt arról, hogy az első diákok Nagyenyedről már elindultak Odera-Frankfurt egyetemére. Pápai megnevezte Danckelmann királyi tanácsos-kancellárt is, akit Teleki Pál azért ajánlott számára, hogy az enyedieknek a: *református egyházaink és iskoláink jövőbeni reménységére és hasznára a frankfurti egyetemen az odaigyekvő diákjainak valamelyes ösztöndíjat juttatni szíveskedjék. Ezáltal ebben a mi Nagyenyedi Kollégiumunkban a brandenburgi alapítvány, melyet egykor a dicső emlékü Bethlen Gábor fejedelem és felséges hitvese, Brandenburgi Katalin örgrófnő, János Zsigmond választófejedelem leánya kezdeményezett nagy sikerrel.* Pápai nagy diplomáciai érzéke abban állt, hogy a politikai események ismeretében – hiszen 1696 nyarán a Szent Liga I. Frigyes Ágost szász választófejedelem támogatásával épp a Bánságban harcolt a törökkel – visszautalt Bethlen Gábor korában létrehozott erdélyi diákokat támogató brandenburgi alapítványra, amely már feledésbe merült.¹⁰⁹ A politikum és a történelmi emlékezet közötti kapcsolat kiépítésének célja épp a születendőben levő protestáns nagyhatalom Erdéllyel szembeni empátiájának megszerzése volt. Pápai emlékeztette Jablonskit arra, hogy 1626-ban Brandenburgi Katalin öccse, György Vilmos választófejedelem létrehozta azt a brandenburgi alapítványt, amelynek

¹⁰⁶ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 23., 69.

¹⁰⁷ Uo. 27.

¹⁰⁸ A levél 1696. július 15-én kelt Berlinben. Uo. 30.

¹⁰⁹ Rác Emese: *i. m.* 131.

támogatásával két gyulafehérvári diák tanulhatott a német fejedelemségben. Az alapítványt III. Frigyes megbízásából a berlini *Mons Pietatis* alapítvány vezetősége kezelte, de az erdélyiek nem igényelheték. Pápai remek diplomáciai ráérzéssel elevenítette fel a régi alapítvány ügyét, és kapcsolta össze az erdélyi oktatásüggyel épp akkor, amikor a fejedelemség határán német csapatok is harcoltak a török ellen. A diplomácia sikerét jelezte, hogy Danckellmann az erdélyiek óhaját *kedvezően fogadja, és kegyesen megígérte, hogy elintézi, hogy azokat öfelsége foganatosítsa. Egyébiránt a lengyel és litván diákok évente nyolcvan birodalmi tallért kapnak öfelsége parancsára, s rajta leszek, hogy a tetteknek is ugyanennyi jusson* – írta 1996. október 7-én Jablonski.¹¹⁰ 1696. október 13-án Berlinből írt levelében Jablonski jelezte, hogy

„legutóbbi levelem elküldése után sikerült a legfőbb elnök úrral [Danckelmannal – szerk. megj.] ügyekben újra tanácskoznom. Őexcellenciája tehát megerősítette azt, amit megígért, s azonkívül a mai naptól elrendeli annak érvényét. Elrendeli, hogy egyházatok ifjai itt, tartózkodhassanak, és ösztöndíjat kapjanak, s míg a fejedelmi alapítvány létre nem jön, a saját pénzéből fogja a támogatást folyósítani ígérete szerint.”¹¹¹

III. Frigyes brandenburgi választófejedelem által 1696-ban létrehozott alapítvány okirata csak 1719-ben készült el.¹¹² Danckelmann után az enyediék ügyét Paul von Fuchs kancellár vette kezelésbe. Az első enyedi diákok Vásárhelyi Czompó Mihály (+1725) és Szokolai István voltak,¹¹³ akiket az Oderafrankfurtban tanító professzorra, Johannes Simonisra majd ennek halála után Barthold Holzfussra bízta. Az előbb megszabott egyéves tartózkodási időt, kétéves tanulási lehetőség váltotta fel, amelynek kötelező járulékos kelléke volt a kollégium számára lefolytatott könyvgyűjtés. A *Mons Pietatis* Alapítvány William Durham tanácsos irányításával személyenként évi 80 birodalmi tallért adott a diákok ellátására. A 18. század elején az enyediék frankfurti peregrinációja rendszeressé vált. Ennek elismeréseképp Pápai kezdeményezésére a nagyenyedi kollégiumot 1712–1714 között a *Bethlenium–Brandenburgicum Collegium Enyediense* nevet viselte.¹¹⁴

¹¹⁰ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 34.

¹¹¹ Uo. 35.

¹¹² P. Szathmári Károly: *i. m.* 107.

¹¹³ Rácz Emese: *i. m.* 137.

¹¹⁴ Uo. 139.

Az erdélyiek más egyetemeken is próbálták a frankfurtihoz hasonlóan ösztöndíjhoz jutni. 1716-ban ifjabb Pápai Páriz Ferenc az enyedi hallei sikertelen ösztöndíj-teremtési politikájáról írt:

„Hálában az egy libera mensán kívül, az is csak ebéd, egyéb beneficium nincsen, a mint az Ur-[na]k meg irtam a Francofurtumi szerint akartunk ott is erigálni, de vékony válaszuk volt, már pedig a nyáron a Berliu udvar a Svecusban kapván és kemény hadakozásban elegendvén, mikor gázol ki belölle a jo Isten tudgya, addig semmire sem mehetünk.”¹¹⁵

Végül megemlítjük Nagyenyed nemzetközi kapcsolataiban szokatlan „fordított peregrinációt”. Rosius a Porta graubündeni történettudós debreceni és nagyenyedi, 1754-ben zajlott peregrinációja igazolja ennek létezését.¹¹⁶ Conrad Jacob Hildebrandt és Isaac Basire 1650 utáni gyulafehérvári találkozása a 18. században diplomáciai küldetést vállaló nyugati peregrinus számára még mindig nehezen értelmezhető archaikus erdélyi világot tárt fel.¹¹⁷ Mégis jelzésértékű, hogy a 18. század európai diáktársadalmának érdeklődési köréből nem hiányzott Erdély jelentős központja: Nagyenyed sem.

Következtetések

Következtetésképp megállapíthatjuk a 18. század végére a protestáns oktatás ösztöndíjpolitikája jelentős eredményeket ért el, amelyeket a Habsburg-hatalom moderálni próbált. Az utrechti Bernardinumtól, a berni Egyetemig, Poroszországtól az angol egyetemekig pénzalapok, szabad ellátás (asztal), szoba és utazási költségtérítés állt a diákok rendelkezésére.¹¹⁸ Ezeknek felhasználása a Habsburg oktatási reformmal párhuzamosan és a protestánsok elé gördített akadályok eredményeként egyre csökkent.

Nagyenyed és az erdélyi oktatásdiplomácia nagy sikerének könyvelhető el az angliai támogatás megszerzése, az úgynevezett angol pénz lehívása. Nemcsak az anyagi támogatás megszerzése, hanem az erdélyi reformátusok helyzetének ismertetése volt az, ami megengedte, hogy érdekükben gyűjtés történhessen. Az

¹¹⁵ Jankovics József: *A Pápai Páris család...*, 147.

¹¹⁶ Jan Andrea Bernhard: *Petrus Dominicus Rosius a Porta peregrinációs albuma*. Erdélyi Tudományos Füzetek 234, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2001.

¹¹⁷ Kármán Gábor: Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel, Conrad Jacob Hildebrandt Erdélyben, 1656–1658. In: *Korall*, Társadalomtörténeti folyóirat 15 (2014), 27–48.

¹¹⁸ Ballagi Aladár: Magyar stipendiumok külföldi egyetemekre. In: *ItK* 1 (1891), 404–406.

leideni, odera-frankfurti ösztöndíjak és angol pénz megszerzésében a kollégium az intézményfenntartás és működtetés garanciáját látta a Habsburg-politika nyomása ellenére is.

Az oktatáspolitikai az ellenreformáció semlegesítésének hatásos eszközévé vált. A református oktatási rendszer karakteres voltát a peregrináció segítette a túlélésben, és lehetővé tette azt, hogy a 18. század elején a jezsuita missziós célkitűzések ellenében megfogalmazza saját oktatáspolitikáját. A nagyenyedi kollégiumot a kapcsolatrendszere segítette abban, hogy az ott zajló oktatás az erdélyi társadalom egyik leghatásosabb modernizációs eszköze lehessen.